

El complex d'Heraclit

Fluir és la sort de les sorts.
Eugenio Montale

Hi ha escriptors que deuen la seva fama a una frase brillant. La ironia, en el cas d'Heraclit, és que el sentit de la frase no li mancava, però ha passat a la història per una cosa que no ha escrit mai. *Panta rei*, «Tot flueix» ell no ho va dir. I és cert que intents d'il·luminar el pensament d'Heraclit no manquen, des de Hegel a Popper, a Heidegger i altres. «Ho saps que tot canvia, res no es pot aturar [...] i mentrestant passa ignorat l'autèntic sentit de la vida», cantava Battiato, que entre tots potser és qui ho va entendre millor.

Una passió d'Heraclit, potser una obsessió, són els rius: «Aigües sempre diferents flueixen al voltant dels que se submergeixen en els mateixos rius». Aquest aforisme expressa un pensament més interessant que el simple «Tot flueix», que en el fons és una idea banal. Per a aquells que entren en els mateixos rius flueixen aigües diferents. Les aigües flueixen, però el riu roman el mateix. O millor: justament perquè les aigües flueixen el riu roman el mateix, és el que és. Si no hi haguessin aigües no hi hauria un riu sinó una llera; si en canvi hi haguessin aigües que no fluïssin no hi hauria un riu sinó un llac.

Que tot es transforma i esdevé és evident. La intuïció, el descobriment d'Heraclit és que l'esdevenir esdevé segons un ordre intrínsec; hi ha una estabilitat també en les transformacions, i les coses mantenen la seva identitat. En un món en el qual es produïssin només transformacions i canvis, quin sentit tindria parlar de les realitats individuals com si posseïssin una estabilitat? Per a Plató, per a qui l'heraclitisme havia estat un error juvenil, un món immers en l'esdevenir era una folia privada de sentit; i donat que l'estabilitat i la identitat existeixen, calia trobar-les en un altre lloc, no en el món imperfecte en què tot esdevé, sinó en el món perfecte de les idees. Això és la metafísica.

La intuïció d'Heraclit, però, és més econòmica: atès que les aigües canvien, el riu roman en la seva identitat. No hi ha les aigües per un cantó i el riu per un altre. El riu és l'aigua que flueix. La identitat està en el canvi, i no serveix postular l'existència d'una realitat sensible més enllà del nostre món: la identitat és canvi, multiplicitat i unitat coexisteixen, es pertanyen l'una a l'altra perquè res no existeix sol. Estem acostumats a pensar en les coses i en els processos per separat, però el nostre món és un món complex, en el qual tot es manté (aquesta, més o menys, és l'etimologia de «complex»): les relacions compten. Cada ens individual forma part d'una unitat més gran i es defineix en relació amb el que no és. No hi hauria la llum sense la foscor, el fred sense la calor, el vell sense el nen. «*Pòlemos* (la guerra) és el pare de totes les coses, de totes n'és el rei.»

Que és un arc? Aparentment és un objecte estable; estàtic i privat de tensions internes; en realitat l'arc només existeix en la mesura en què es provoca l'oposició, el conflicte, la tensió

entre la corda i la fusta. L'arc és aquest conflicte, perquè la seva existència depèn de la tensió. Si la corda aconseguís encorbar la fusta fins a trencar-la no hi hauria un arc, i tampoc no es podria parlar d'arc si la corda i la fusta no estiguessin en tensió. L'arc és la tensió dels contraris i és una descripció de la realitat. «No comprenen com, malgrat que es contradigui a ella mateixa, l'harmonia contrastant concorda, com la de l'arc.» De moltes parts s'invoca avui la fi de la metafísica: si fos per Heraclit ni tan sols hauria començat.

Poden semblar banalitats, per a alguns fins i tot seran follies; pensant-hi bé, però, és una imatge revolucionària de la realitat. Una imatge molt actual: reconeixent en l'esdevenir el signe de la imperfecció, filòsofs i teòlegs es mostren ansiosos per trobar en un altre lloc les causes de l'ordre en el nostre món: si no són les idees de Plató és el déu d'Aristòtil i de les religions. La intuïció d'Heraclit és que no hi ha més que el nostre univers, que resulta del conflicte dels seus elements constituents i que funciona segons regles precises que no poden ser violades. El món s'autoregula a conseqüència de l'ordre dels seus canvis: «Aquest cosmos, que és el mateix per a totes les coses, no el feu cap dels déus ni dels homes, sinó que sempre ha estat i serà foc sempre vivent, que s'encén segons mesura i s'apaga segons mesura». Com hi pot haver un ordre sense un ordenador? I en canvi és així: com el riu, també l'univers, la seva existència i la seva unitat depenen del flux ordenat («segons mesura») dels seus constituents, que romanen globalment els mateixos. Avui no veiem l'univers d'una altra manera. No hi ha un caos sinó una complexitat, i la complexitat es pot explicar si es raona correctament. Malgrat Plató, hi ha una lògica (Heraclit és el primer a fer un ús sistemàtic del terme *lógos*) en la «folia» de l'esdevenir.

Tot el que succeeix, succeeix segons unes relacions causals, però no tendeix vers cap fi, no respon a cap projecte o a cap disseny intel·ligent. Aquesta, en termes moderns, és una bona descripció de l'univers segons Heraclit. És clar què deixem enrere? Les mateixes idees també les ha expressat Nietzsche amb paraules més apassionades. Un home boig començà a cridar «Déu ha mort» entre la gent que se'l mirava divertida. Amb raó: qui s'interessa encara per Déu avui en dia, qui en fa esment en les converses de les persones cultes? I això no obstant, no és una mort de poca importància. Déu era la garantia que l'univers, aquest univers que perennement es transforma, tingués un sentit, respongués a un disseny del qual cadascú de nosaltres en formava part. Era una idea tranquil·litzadora, que teòlegs i científics han cultivat durant segles. I avui? L'univers del qual parla la ciència contemporània, infinit, inacabat, on la nostra microscòpica terra ocupa una posició de marginalitat, casualment determinat però no finalísticament orientat, no és diferent del d'Heraclit. Però, som capaços de pensar aquest fet i comprendre'n l'abast? Aquesta era la preocupació de Nietzsche, que el va portar a la folia: «Què fem mai per trencar aquesta nostra Terra de la cadena del seu Sol? On és que ens movem nosaltres? En el camí de tots els Sols? No és el nostre un etern precipitar? No estem vagant potser a través d'un infinit no-res? No s'ha fet més fred?» Potser, però un resultat tan dramàtic no és necessari. Potser tan sols es tracta d'aprendre a mirar aquest món nostre amb ulls diferents. «El bellíssim cosmos són deixalles escampades a l'atzar.»

La navegació es fa difícil i Heraclit no la res per tranquil·litzar-nos. Per la resta, encara hi ha molts prejudicis dels quals hem d'alliberar-nos. Tot flueix, tot esdevé: pensem sempre en les coses o en els altres, però ¿i nosaltres? Nosaltres també formem part de la realitat, i per tant per a nosaltres també ha de valdre el mateix principi. Fa temps es va fer un experiment interessant que tothom pot reproduir. Es va demanar a unes persones als voltants dels

quaranta anys que valoressin judicis i opinions que havien expressat vint anys abans: tots han mirat aquests pensaments amb un distanciament irònic, com a passions juvenils, que realment no representaven el que ells pensaven ser. Vint anys després s'ha demanat a aquestes mateixes persones que valoressin pensaments i idees que tenien als 40 anys. De nou la realitat ha estat la de l'allunyament irònic. «Quan era en part un altre home del que soc»: ja ho havia escrit Petrarca sense necessitat de l'experiment. Però en aquest esdevenir continu de pensaments i d'emocions, hi ha alguna cosa que podem definir com a «jo»? No hi ha prejudici més arrelat de la «metafísica del jo» que aquesta convicció que nosaltres, i només nosaltres, prescindim del canvi com si fóssim impermeables a allò que ens envolta.

S'ha de concloure doncs que no existeix una identitat estable, que no existeix cap jo perquè tot es transforma contínuament? Una vegada més Heraclit suggereix una solució més vàlida per posar ordre en les nostres complexitats. Potser la identitat està justament en el canvi. «Aigües sempre diferents flueixen al voltant dels qui se submergeixen en els mateixos rius.» En el text grec «els mateixos» es pot referir també als homes: «Aigües diferents flueixen al voltant de les mateixes persones que se submergeixen en els rius». L'afirmació segons la qual per a les mateixes persones que entren en els rius flueixen aigües diferents podria semblar banal. Però no és així, si només s'identifiquen el riu i l'home (com l'estructura que la frase invita a fer): igual que la identitat del riu és garantida pel fluir de les aigües, la identitat d'un home és garantida pel flux de les seves experiències. Nosaltres som les experiències que tenim. El que som és el que esdevenim, no es pot prescindir del que ens envolta i de com reaccionem davant d'allò que succeeix, per bell o lleig que sigui. Sense el dolor, podem saber què és la joia?

I és aquesta la lliçó d'Heraclit, que dels espais immensos de l'univers ha concentrat la seva mirada cap a les nostres profunditats interiors («No aconseguiràs mai trobar els límits de l'ànima recorrent tots els camins: tan profunda és la raó que la contempla».) També nosaltres formem part d'aquest tot que es transforma eternament segons el seu ritme; hem d'aprendre a conformar-nos a aquest ritme trobant el nostre equilibri. Perquè el que esdevenim, com fem front a les persones i les situacions, determinarà la vida que portarem. La felicitat és una conquesta: només així podrem evitar que el sentit de la nostra vida passi ignorat.

—Mauro Bonazzi, «El complex d'Heraclit», *Amb els ulls dels grecs: Saviesa antiga per a temps moderns*, Sabadell: Edicions Enoanda, 2024, 15-20.